

साङ्ख्य दर्शनका कोणबाट राजेश्वर देवकोटाका उपन्यासको विश्लेषण

डा. टीकाराम आचार्य 'आरुणि'
सैनिक आवासीय महाविद्यालय, पोखरा

सार

प्रस्तुत लेख राजेश्वर देवकोटाका उपन्यासका कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शन खोज्नमा केन्द्रित रहेको छ । कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शनका मूल तत्व प्रकृति, पुरुष र नैतिकता खोज्ने काम भएको छ । पुरुषका निष्पृहता, निष्क्रियता, ज्ञानात्मकता जस्ता विशेषता र प्रकृतिका मोहात्मकता, अनित्यता र परिवर्तनशीलता जस्ता लक्षण कथावस्तुमा छन् भन्ने देखाइएको छ । विश्लेषणका क्रममा देवकोटाका आठवटा औपन्यासिक कृतिमध्ये चारवटा कृति मात्र शीर्षकअनुसार समावेश हुन सकेका छन् । कृतिको विश्लेषणका लागि छोटोमा सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरेर कृतिगत तथ्यबाट त्यसलाई जाँच्ने काम गरिएको छ । विश्लेषणात्मक अध्ययनपछि साङ्ख्य दर्शनको प्रभावका दृष्टिले बढी महत्त्वको कृति पूर्वकथा हो भन्ने निष्कर्ष दिइएको छ ।

मुख्य शब्दहरू : ज्ञान, निर्विकार, निराकार, निष्क्रिय, निष्पृह, मोह र क्षणिक ।

विषय प्रवेश

राजेश्वर देवकोटा (१९८६-२०७२) आधा दर्जनभन्दा बढी साहित्यिक र राजनीतिक कृतिको लेखन पश्चात उपन्यास लेखनमा लागेको पाइन्छ । आफूपूर्वका उपन्यास सर्जकभन्दा फरक किसिमले मानव जीवनका रहस्यलाई नियाल्ने उपन्यासकारका रूपमा परिचित देवकोटाका उपन्यासको मूल चिन्तन साङ्ख्य दर्शनको ज्ञानसँग सम्बन्धित वैचारिक धरातलमा बढी केन्द्रित रहेको छ । विश्लेषणका लागि चयन गरिएका उनका आवर्तन (२०४१), पूर्वकथा (२०४३), उत्सर्ग प्रेम (२०४४) र पूर्णिमा (२०५४) गरी चारवटा उपन्यासमा पूर्वीय माटोमा हुर्केको र यहीं परिपक्व बनेको आस्तिक चिन्तन पाइएको छ । पूर्वाका आस्तिक दर्शनमध्ये पनि योगका पद्धति अवलम्बन गर्ने, ध्यान विधिमा विश्वास गर्ने, प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका पदार्थलाई अनित्य र दुःखदायी ठान्ने, जड र चेतनको भिन्नता पहिचान गर्न सक्ने ज्ञानी मानिसलाई नै श्रेष्ठ मान्ने साङ्ख्य दर्शनलाई विशेष रुचिको विषय बनाएको देखिन्छ । देवकोटाका उपन्यासको अध्ययनका क्रममा भेटिएका यस्तै किसिमका साङ्ख्य दर्शनका सैद्धान्तिक विशेषताका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरी निचोड निकाल्ने काम यस आलेखमा भएको छ साङ्ख्य दर्शनकै कोणबाट देवकोटाका उपन्यासको अध्ययन गरिएका पूर्वकार्य पनि भेटिएका छन् । यस विषयमा टीकाराम आचार्यले विद्यावारिधि तहको शोधप्रबन्ध तयार पारेका छन् (आचार्य, २०७६, पृ. २४९) र त्यसकै परिच्छेद छको सम्पादित अंशलाई आधार मानी प्रस्तुत आलेख तयार गरिएको छ ।

अध्ययनको समस्या

प्रस्तुत अध्ययनको मूल समस्या राजेश्वर देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शनको विचार के कसरी उपयोग भएको छ भनी विश्लेषण गर्नु हो ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको मुख्य उद्देश्य राजेश्वर देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शनको वैचारिक प्रभाव निरूपण गरी निष्कर्ष निकाल्नु हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत समालोचनात्मक अनुसन्धानका प्राथमिक स्रोतसामग्री राजेश्वर देवकोटाका चयनित उपन्यास, साङ्ख्यसूत्र र साङ्ख्यकारिका हुन् । यस्ता किसिमका सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयलाई मुख्य स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ भने यसमा निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

राजेश्वर देवकोटाका उपन्यासको व्यवस्थित तरिकाले तुलनात्मक अध्ययन गरी निष्कर्ष निकाल्नका लागि निम्नलिखित साङ्ख्य दर्शनका विशेषता (साङ्ख्यकारिका, सन् १९०५ र साङ्ख्यसूत्र सन् २०१४) लाई उपयोग गरिएको छ :

साङ्ख्य दर्शनले पुरुषलाई शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अविकारी, निष्क्रिय, चेतन र नित्य मानेको छ । शुद्ध स्वरूपको पुरुषमा कुनै विकार रहँदैन भने त्यसमा कुनै परिवर्तन पनि देखा पर्दैन । पुरुष बुद्ध स्वरूपको रहँदा सदा सर्वदा चेतनमै स्थिर हुन्छ र मुक्त स्वभावको हुनु भनेको सदा सर्वदा स्वतन्त्र रहनु हो । पुरुषका यी तिनै विशेषताले पुरुषमा कुनै विकार नभएको देखाउँछन् (साङ्ख्यकारिका, १९ र २०) । ऊ नित्य र अपरिवर्तनशील आत्मा पनि हो । ऊ सदा सर्वदा जन्म र मरणको चक्कर (शारीरिक बन्धन) बाट मुक्त चेतन हो । ऊ द्रष्टा भएको हुनाले शरीरले गर्ने हरेक क्रियाकलाप हेरेर बस्छ तर कुनै प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दैन । ऊ संसारका कुनै पनि पक्ष र विपक्षसँग संलग्न रहन्न बरु निष्पृह अवस्थामा मात्र रहन्छ । मूल प्रकृति र शरीरले गरेका कार्यमा कुनै हस्तक्षेप नगर्ने हुनाले उसलाई साक्षी पनि भनिन्छ । उसले कुनै सांसारिक वस्तुको उत्पादन नगर्ने हुनाले निष्क्रिय छ (साङ्ख्यसूत्र, १/१९) । पुरुष अतीन्द्रिय एवं ज्ञानबाट मात्र बोधव्य वस्तु हो । पुरुष मानवीय अनुभवमा मात्र सीमित अतिसूक्ष्म पदार्थ भएको हुनाले यसलाई प्रत्यक्ष देखाउन सकिन्न । ज्ञानवान् पुरुषको स्वरूप अनुमानबाट बोध गर्नुपर्ने हुन्छ ।

चेतनशीलता नहुनु, जड हुनु वा ज्ञानको अभाव देखिनु प्रकृतिको विशेषता हो । प्रकृतिमा रहेको अज्ञानले भ्रम, अविद्या र बन्धनलाई द्योतन गर्दछ (साङ्ख्यकारिका, ११) । यस्तो अज्ञान प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका अन्तःकरण, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, पाँच तन्मात्रा र पाँच महाभूतमा व्याप्त रहेको हुन्छ । अज्ञानको प्रतिनिधित्व गर्ने यस्ता पदार्थ प्रकृतिबाट नै उत्पन्न भएका हुन् । यही अज्ञानको प्रभाव परेपछि शरीरनिबद्ध पुरुषले सांसारिक भोग प्राप्त गर्दछ । अज्ञान अवस्था प्रबल हुँदै गएपछि पुरुष प्रकृतिको प्रभावमा परेर जन्ममरणको चक्करमा फस्छ भने अविद्या नाश भएपछि बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । यसैलाई संयोग र वियोग पनि भन्छन् । अज्ञानको प्रभावका कारण पुरुष जन्मेपरेको जस्तो देखिए पनि प्रकृति नै

जन्ममृत्युयुक्त हुन्छ, पुरुष हुँदैन, अज्ञानात्मकता प्रकृतिको नै विशेषता हो भन्ने यस दर्शनको गहन विचार रहेको छ ।

प्रकृति अत्यन्त सुकुमार, भोग्य वा आकर्षक भएको हुनाले सुख, दुःख र मोहजनक रहेको छ । सुख, दुःख र मोहमा क्रमशः सत्व, रज र तमो गुण रहने भएको हुनाले यी तिनै वृत्ति दुःखदायक वा बन्धनयुक्त छन् । उभय इन्द्रिय (ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय) र अन्तःकरणबाट मोहित मानिस अज्ञानी छ, संसारका वस्तुप्रति अति लगाव उत्पन्न हुनुमा र अज्ञान बढ्नुमा इन्द्रियको आकर्षण मुख्य कारक हो भन्नेमा यस दर्शनले विश्वास गर्दछ (साङ्ख्यकारिका, ६१) । आकर्षण शक्ति प्रचूर रहेको प्रकृतिले अनेक उपायहरू अवलम्बन गरी अनुपकारी पुरुषको निरन्तर उपकार वा सेवा गरिरहन्छ अथवा शरीरले आत्म/पुरुषको भरणपोषण गर्छ । पुरुषले त्यसबाट अज्ञानवस लाभ ग्रहण गर्दछ भन्ने मान्यता पनि पाइएको छ । पाँच भौतिक पदार्थबाट निर्मित शरीरप्रतिको आकर्षण प्रकृतिको मोह हो भन्ने अर्थ 'सुकुमार प्रकृति' भन्ने पदावलीले दिएको छ । यसैबाट भ्रम वा बन्धन पनि निरूपण भएको छ ।

उल्लिखित सैद्धान्तिक आधारमा देवकोटाका उपन्यासको क्रमशः विश्लेषण गरी निचोडमा पुग्ने काम यस अध्ययनमा भएको छ ।

साङ्ख्य दर्शनका कोणबाट देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तु विश्लेषण

प्रस्तुत सन्दर्भमा सर्वप्रथम देवकोटाका उपन्यासमा देखिएका दर्शननिकट घटनालाई सङ्क्षेपमा राख्न सकिन्छ । आवर्तन उपन्यासमा सुन्दरीको शरीरमा देखिएको आङ्गिक असन्तुलन र सुनकोशी तटमा निम्तिएको प्राकृतिक विनाश, समाजवाद, कला चिन्तन, भौतिक विज्ञान र आदर्शवादी ज्ञानले पहिल्याउन नसकेको रोगनिदान कथावस्तुको पर्याधारमा आलोकित भएको पाइन्छ भने पूर्वकथा उपन्यासमा पारिवारिक नातामा देखिएको भ्रम, ज्ञानबाट त्यसको निवारण भएको अवस्था, ज्ञानको उपल्लो कोटिमा पुगेको वैराग्यपूर्ण परिस्थिति र नारी सौन्दर्यबाट प्रकट भएको मोह कथावस्तुका माध्यबाट व्यक्त भएको छ । त्यस्तै उत्सर्ग प्रेम उपन्यासमा औद्योगिक विकास चरम अवस्थामा पुगेको भए पनि त्यस्तो शक्तिको सीमा, जीवन सौन्दर्यको अनुभूति र ज्ञानबाट भ्रम निवारण भएको अवस्था उपन्यासमा निरूपित भएको छ भने आफ्ना पूर्वकृत भुलको प्रायश्चित्त गर्न मन्दिरमा भेला भएका अवस्थामा अहम्, जिद्दी, बर्बरता र एकोहोरो सिद्धान्त निष्ठा छोडी सत्वगुणी बनेको पनि भेटिएको छ । अर्को पूर्णमा उपन्यासको कथावस्तु ईश्वरविषयक बहस, भौतिक उन्नतिले उत्पन्न भएको पारिवारिक दुःख र त्रुटिरहित आदर्श समाजको स्थापना गर्नमा केन्द्रित रहेको छ । यसले देवकोटाका उपन्यास आध्यात्मिकतातिर भुकेका छन् भन्ने देखाएको छ ।

पुरुषको विषय विवेकात्मक ज्ञानका माध्यमबाट मिठो तरिकाले प्रकट भएको छ । देवकोटाको आवर्तन उपन्यासमा भौतिक अल्पज्ञानले शारीरिक रोगको कारण पत्ता लगाई निदान गर्न नसकेको र परिवर्तनशील प्रकृतिको (खुट्टा र धर्तीको परिवर्तन) रहस्य बोध गर्न पनि नसकेको कथावस्तु छ । पूर्वकथा उपन्यासमा पारिवारिक परिचय बोध हुन नसकेको, प्रारम्भमा आफ्नै हुलिया के हो भन्ने थाह नभएको र कालान्तरमा आएर क्रमशः परिचय खुल्न गएको कथावस्तु छ । उत्सर्ग प्रेम उपन्यासमा चरम वैज्ञानिक आविष्कारले असमय अमौसम वनस्पतिमा टुसा उमार्न नसकेको, शक्तिमान्, धेरै समर्थशाली र धेरै भक्तहरू भएको मान्छे हुँ भन्ने भ्रम निवारण भएको, तपस्याबाट प्राप्त ज्ञानले जीवनको तात्पर्य बोध भएको कथावस्तु छ भने पूर्णमा उपन्यासमा तपस्याबाट प्राप्त ज्ञान प्रवचनका अखडामा बाँडिरहेको र मानिसको विवेकले आदर्शमय समाज निर्माण हुँदै गएको कथावस्तु छ । देवकोटाका यी उपन्यासमध्ये आवर्तनमा र पूर्वकथामा शरीरको

समस्या र परिवारको नातासँग सम्बन्धित अज्ञान केन्द्रमा रहेको भेटिएको छ भने उत्सर्ग प्रेम उपन्यासले आवर्तनमा नै भनि सकिएको भौतिक ज्ञानको सीमालाई देखाए पनि तपस्याप्राप्त ज्ञानलाई श्रेष्ठ ठहर्‍याएको छ तर पूर्णिमाले कस्तो ज्ञान बाँडिएको हो भन्ने खुलाएको छैन। त्यसैले पूर्णिमाको भन्दा आवर्तन, पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेम उपन्यासको ज्ञान विशेष तोडको रहेको छ भन्ने देखिन्छ। त्यसकारण उल्लिखित चार कृतिमध्ये शरीरको परिवर्तन र पारिवारिक नाताको पहिचान गर्न नसकेको भौतिक ज्ञानलाई अल्पज्ञान हो भन्ने कृतिहरू बढी ओजपूर्ण देखिन्छन्। त्यही अल्पज्ञानको विपरीत वास्तविक ज्ञान भएको हुनाले त्यसैको श्रेष्ठता कथावस्तुमा देखाइएको छ जुन साङ्ख्य दर्शनको ज्ञान (पुरुष) सँग सम्बन्धित रहेको छ।

निर्विकारी पुरुष प्रकृतिगत संसर्गमा आएपछि विकारी बन्न पुग्छ भन्ने दार्शनिक चिन्तन देवकोटाका उपन्यासमा स्पष्ट रूपमा पाइन्छ। उनका उपन्यासको कथावस्तुमा सो चिन्तनलाई खोज्दाखेरि आवर्तन उपन्यासको पात्र सुन्दरीको पति सुन्दरी र समाजवादी गुरुको सङ्गतले विकारी बन्न पुगेको पाइएको छ। पूर्वकथामा विक्रमको घर र सुधासँगको संसर्गका कारण बबरमा विकार उत्पन्न भएको छ। उत्सर्ग प्रेममा विशेषणबाट सम्बोधित हुन अस्वीकार गरिएको परिस्थिति छ भने पूर्णिमामा यस्तो कुनै विशेषता निरूपण भएको पाइएको छैन। त्यसैले निर्विकारी पुरुषको विषय पूर्णिमा उपन्यासमा दृष्टिगत भएको छैन। त्यस्तै विशेषणबाट सम्बोधित हुन मात्र नचाहेको उत्सर्ग प्रेमको सामान्य अवस्था भन्दा सङ्गतबाट विकारी भएर ज्यादा मात्रामा मोहमा फसेको अवस्था द्योतन गर्ने र अन्त्यमा निर्विकार बनेको अवस्था प्रकट गर्ने आवर्तन र पूर्वकथा उपन्यास तुलनात्मक रूपमा निर्विकारी चिन्तन प्रदर्शन गर्न ज्यादा सक्षम देखिएका छन्।

निराकार पुरुषसँग सान्दर्भिक विचार देवकोटाका उपन्यासमा ओजिलो रूपमा प्रकट भएको छ। उक्त विचार पूर्वकथा उपन्यासले समाजबाट आर्जित प्रकृतिगत परिचयको हुलिया अस्वीकार गरेको घटनाबाट प्रस्तुत गरेको छ अथवा कुनै पनि सामाजिक सम्बन्ध सम्बोधनबाट सम्बोधित हुन अस्वीकार गरिएको छ। यसरी उपन्यासको जात, कुल, खानदान र वंशको चौघेराबाट सम्बोधित हुन नचाहेको परिस्थितिबाट निराकार आत्म/पुरुषको अभिव्यञ्जना निर्माण भएको छ। त्यसरी नै उत्सर्ग प्रेमले पनि निर्विशेष भएर रहन चाहेको र स्वपरिचय लुकाएको अवस्था विराम शर्माका माध्यमबाट सोही कुरा चियाएको छ। यस आधारमा निर्विकारी पुरुषको चिन्तन पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेम उपन्यासले मात्र प्रस्तुत गरेका छन्।

पुरुषको निष्क्रियता देवकोटाका उपन्यासको अर्को विवेच्य मुख्य आधार हो। अतिसामान्यदेखि लिएर अतिमहत्त्वपूर्ण घरायसी निर्णयमा आफूलाई अनाबद्ध तुल्याउनु भनेको पुरुषको निष्क्रियता प्रदर्शन गर्नु हो। यस्तो विशेषता घरका काम नगर्ने अरूले दिएको भिक्षा भोजनमा जीवन चलाउने, नपुंसक भएका हुनाले सन्तानोत्पादन नगर्ने अनि जेजस्ता घरायसी घटनामा पनि आफूलाई असंलग्न तुल्याउने पूर्वकथाको कथावस्तु छ। उत्सर्ग प्रेम उपन्यासमा पनि आफूलाई बिर्सिदिन्छु भन्ने, जीवन बृथा हो भनेर आफूलाई निष्क्रिय राख्ने, आफ्नो प्रेमपत्रसमेत अरूलाई लेख्न लगाउने अनि कर्मशीलभन्दा कर्महीन जेलजीवन बिताउन चाहने घटनामा निष्क्रियता रहेको छ। पुरुषको विशेषता मानिने यस किसिमको निष्क्रियता देवकोटाका उल्लिखित उपन्यासमा मात्र देखिएको छ र यी दुईमध्ये पनि घरायसी काममा असंलग्न भएको घटना दार्शनिक दृष्टिले बढी अर्थपूर्ण भएको हुनाले पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेमको विशेष दार्शनिक गरिमा रहेको छ।

पुरुषको निष्पृहता वा वैराग्य देवकोटाका उपन्यासहरूमा गहन रूपमा पाइन्छ। कथावस्तुअनुसार खानदान, धनदौलत, शारीरिक सुख एवं पारिवारिक संयोग र वियोगबाट समेत कम प्रभावित भएको देखिनु भनेको पुरुषको निष्पृहता द्योतन गर्नु हो। रोग, भोक र शोक जस्ता प्रकृतिबाट उत्पन्न इन्द्रियका वृत्तिको कम प्रभाव परेको र मृत्युको भयबाट समेत अभय बनेको विक्रमको असंलग्न अवस्थाले पूर्वकथा उपन्यास वैराग्य चिन्तन प्रस्तुत गर्न ज्यादा यत्नशील बनेको छ भन्ने

देखाउँछ । अर्को उत्सर्ग प्रेममा भने जीवनबृथावादी चिन्तन र सुरुपाको आकर्षण शक्तिबाट निर्मोह बनेको घटनाका माध्यमबाट उक्त चिन्तन अवलोकन गरिएको छ । यो अवस्था आंशिक रूपमा हराएका चार दार्शनिकहरू भेटिएका अवस्थामा पूर्णमा उपन्यासमा र विवाह बन्धनमा बाँधिनुपूर्वको सुन्दरीको पतिमा (आवर्तन) पनि देखिएको छ । यस आधारमा मृत्युको भय, परिश्रमपूर्वक कमाएको सम्पत्तिको दुरुपयोग एवं श्रीमतीका खराब कर्मप्रति उदासीन भएको घटना आख्यानमा आबद्ध तुल्याउने पूर्वकथा र प्रेमीप्रति उदासीन भएको अवस्था देखाउने उत्सर्ग प्रेम महत्त्वपूर्ण कृति हुन् ।

आत्म/पुरुषको शाश्वतता वा नित्यता देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तुमा मसिनोसँग भेटिएको छ । उत्सर्ग प्रेममा मृतदेहबाट केही वस्तु निस्कन्छ कि भनेर हेर्दा प्रत्यक्ष नदेखिनु, आत्म/पुरुषको अमरता बुझेर आत्माहन्ता नबन्नु, मृत्युदण्ड पनि नदिइनु अनि पूर्णमामा परमात्मा कल्पनामा रहेको घोषणा गरिनुले पुरुषको सूक्ष्मता कथावस्तुमा छ भन्ने देखाउँछ । त्यस्तै पुरुषमा निहित असिर्जनात्मकता नपुंसकताका कोणबाट हेर्ने काम पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेम उपन्यासमा भएको छ तापनि आत्म/पुरुषको सूक्ष्मता र अमरता द्योतन गरी बाँच्न र बचाउन चाहेको घटना उत्सर्ग प्रेममा मात्र पाइएको हुनाले नित्य पुरुषको विशेषता उद्घाटन गर्नका लागि यो कृति बढी उपयोगी रहेको छ । उत्सर्ग प्रेममा प्रकृति निरपेक्ष पुरुष जड पदार्थ हो भनेको देखिँदा सिद्धान्त विरोध भएको हो कि जस्तो देखिए पनि प्रकृतिका सापेक्षताबाट अर्थ्याउँदा त्यसको चेतनशीलता स्वीकार गरिएका कारण सिद्धान्तघात हुन पाएको छैन ।

साङ्ख्य दर्शनअनुसारका प्रकृति/पुरुषको संयोग र वियोगको तुल्यता उपन्यासको मर्म बनेको छ । उक्त दार्शनिक आधारमा उपन्यासको तुलना गर्दा आवर्तन उपन्यासका पाँच प्रेमिले एउटै प्रेमिका सुन्दरीलाई आफ्नी बनाउन चोहेको देखिन्छ । तिनीहरूसँगको लसपस देखेपछि सुन्दरी र उसको पतिको तिनपटक संयोग र दुईपटक वियोग भएको छ । यस्तो बारम्बारको संयोग र वियोगले भोग भोगका लागि, सिर्जनाका लागि र विकासका लागि प्रकृति/पुरुषको संयोग र वियोग हुन्छ भन्ने साङ्ख्य दर्शनको सादृश्य विचार प्रस्तुत गरेको छ । पूर्वकथा उपन्यासमा भने बद्ध पुरुष अज्ञानी हुन्छ भन्ने चिन्तन बबर र पराक्रमले स्वमाता र स्वपिताको पहिचान गर्न नसकेको अनि परामा दुईमध्ये कुनचाहिँ पतिलाई ग्रहण गर्ने भन्ने दुविधा उत्पन्न भएको घटनाबाट नियालिएको छ । यी दुई कृतिमध्ये प्रकृति/पुरुषको संयोग र वियोगसँग सम्बन्धित निकट नियम आवर्तनमा मात्र पाइएको छ भने पारिवारिक संसर्ग र भ्रम बन्धन हो भन्ने विचार आवर्तन, पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेममा विशेष दक्षताका साथ प्रस्तुत भएको छ । त्यसैले प्रकृति/पुरुषको संयोग र वियोग भएको अनि भौतिक संसर्गले अज्ञान बद्दै गएको अवस्था देखाउने काममा आवर्तनको र बन्धनको विषय भ्रमबाट देखाउने मामिलामा पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेमको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

प्राकृतिक विशेषता मानिने मोह वा आकर्षणले उपन्यासमा अधिक प्राथमिकता पाएको छ । मूलतः देवकोटाका चारै उपन्यासमा नारीदेहको रूपसौन्दर्यबाट यस चिन्तनले प्रकट हुने मौका पाएको छ । सो कुरा आवर्तनका पाँच प्रेमीहरू सुन्दरीप्रति आकर्षित भएका घटनाबाट प्रस्तुत भएको छ । पूर्वकथाका बबर (प्रारम्भिक अवस्थामा) र पराक्रम क्रमशः सुधा र परासँग मोहित भएका, पराक्रमसँग परा र सुधा मुग्ध भएका घटनाबाट द्योतन भएको छ । उता उत्सर्ग प्रेमका अनन्त र विराम सुरुपाको सुकुमारताबाट र सुरुपा विरामप्रति मोहित भएका कार्यव्यापारबाट व्यक्त भएको छ । पूर्णमाका चार प्रेमीहरू पूर्णमाको लावण्यबाट मोहित छन् भने पूर्णमा र तृतीयको एकअर्काप्रतिको अनुराग मात्र देखिएको छैन पूर्णमाका पिताको सन्तानराग पनि गहन रूपमा भेटिएको छ । यी चारवटा उपन्यासमध्ये पनि आवर्तनको आदर्शवादीमा वासनात्मक प्रेम देखिएको छ भने पूर्वकथाकी पराले सजिलै दिल पगालिदिएकी छे । उत्सर्ग प्रेमकी सुरुपाप्रति अनन्त शर्मा मोहित भएको छ र मैले नै राज्यको

शासन व्यवस्था व्यवस्थित तरिकाले चलाउन सक्छु भन्ने अहम् पनि देखिएको छ । त्यस्तै पूर्णिमाकी पूर्णिमालाई रूपवती नारी ठानी उसका प्रेमी आकर्षित भइरहेको भेटिएको छ । यसरी प्रकृतिबाट उत्पन्न शरीर र इन्द्रियप्रति आकर्षित हुनु भनेको मोह हो ।

उल्लिखित विश्लेषणबाट राजेश्वर देवकोटाले अधिक मात्रामा नारीको लावण्यबाट प्रकृतिको सुकुमारता वा मोह निरूपण गरेका छन् भन्ने पनि भेटिन आएको छ । विवरणानुसार नारीप्रति नर र नरप्रति नारी आकर्षित भएको देखिनु शारीरिक आकर्षण (इन्द्रियगत) भएको हुनाले कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शनको मोहजनक प्रकृतिको गहिरो विचार निरूपण भएको छ भन्ने निचोड निकालिएको छ ।

व्यक्त प्रकृतिको विशेषता भनेको क्षणिक वा अनित्य हुनु हो । यस्तो साङ्ख्यको चिन्तन औपन्यासिक कृतिका कथावस्तुमा अनुस्यूत भएको छ । आवर्तन उपन्यासमा परम सुन्दर शरीर भए पनि खुट्टाको सन्तुलन नमिलेको, सुनकोशीतटको जमिनमा उथपुथल मच्चिएको, युवावस्थाको व्यक्ति प्रौढमा परिवर्तन भएका घटानाले मुख्य रूपमा अनित्यतालाई देखाएका छन् । पूर्वकथामा खानदानी परिवारको आर्थिक अवस्था आर्यघाट, सडक र रङ्ग्यानमा भरेको छ भने उत्सर्ग प्रेम उपन्यासमा शासनभार आफ्नो हातमा परेको, फेरि त्यसलाई गुमाउनु परेको, सडकका पेटीको बासिन्दा शासक र शासकबाट पुनः सडकबासी बन्न पुगेको, मगन्ते शासक भएको र शासक मगन्ते बन्न पुगेको अवस्था देखिएको छ । उता पूर्णिमा उपन्यासमा जेलमा दाखिल हुनु परेको र दुर्व्यसनमा फसेर प्रहरीको फन्दामा बस्नु परेको देखिँदा भौतिक वस्तुबाट दुःख उत्पन्न हुन्छ भन्ने पाइएको छ । जुन वस्तु नाशवान्, परिवर्तनशील र अनित्य छ त्यसप्रति बढी अनुराग भयो भने मानिस दुःखको दलदलमा फस्छ भन्ने दर्शनको विचार उल्लिखित उपन्यासको घटनामा भेटिएको हुनाले देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शनको गहिरो प्रभाव रहेको कुरा तथ्यबाट खुल्न आउँछ । खानदानी अवस्था मगन्तेमा परिणत हुनु र सडकपेटीको बासिन्दा प्रमुख शासक बन्न पुगनु अनि फेरि मगन्तेमा नै परिणत हुनु भनेको सानोतिनो परिवर्तन होइन । यस्तो परिवर्तनले अनित्यता वा क्षणिकतालाई जोड दिन्छ र त्यस्ता पदार्थप्रतिको लगाब कर्म गर्न साङ्ख्य दर्शनले सुझाउ दिन्छ । अनित्य वस्तुप्रतिको लगाउका कारण मानिस अतिदुःखी बन्न पुगेको छ भन्ने विचारको सघनता पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेममा पाइएको छ भने आवर्तनमा शरीरको परिवर्तन र पूर्णिमामा सामान्य किसिमको (जेल जानु र दुर्व्यसनमा पर्नु) परिवर्तन भेटिएको छ । त्यसैले पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेममा आर्जित वस्तुको क्षणिकता मुख्य रूपमा देखिएको छ भने पूर्णिमा उपन्यासमा यस विषयले गौण स्थान पाएको छ ।

प्रकृतिको अर्को विशेषता भनेको निश्वार्थ भावले पुरुषको उपकारका लागि कर्म गर्नु हो । यस्तो साङ्ख्य दर्शनसम्बन्धि विचार राजेश्वर देवकोटाका उपन्यासको मूल मर्म बनेको छ । आवर्तनमा ठुला वैज्ञानिकको निश्वार्थ सेवा गरेको देखिनु, पूर्वकथा उपन्यासमा हण्डीको रासन खुवाएर पाल्नु अनि दानप्राप्त अन्न खाएर बाँचेको पाइनु, उत्सर्ग प्रेममा गाउँलेहरू, कैदीबन्दी, शासक र मगन्तेहरूको उपकार गरिनु र जीवनदानसमेत दिनु अनि पूर्णिमा उपन्यासमा अनाथहरूको सेवा गर्नु भनेको परोपकारी कर्म गर्नु हो । यही परोपकारी कर्मका माध्यमबाट प्रकृतिको परार्थता (परोपकार) प्रदर्शन भएको छ । मानिसलाई जीवनदान दिन सक्ने परोपकारका तुलनामा अन्य उपकार कम मूल्यवान् देखिएका कारण परोपकारी चिन्तन व्यक्त गर्ने मामिलामा उत्सर्ग प्रेम अब्बल, बिना भेदभाव र पूर्वाग्रह सेवासुश्रुषा गर्ने आवर्तन दायम, निरुपायताका बिचबाट परोपकारी भावनासहित हण्डी खुवाएर पाल्ने पूर्वकथा र अनाथ बालबालिकाको सेवा गर्ने पूर्णिमा अन्तिम महत्त्वका कृति हुन् ।

साङ्ख्य दर्शनसम्मत प्रकृतिका शक्ति मानिने त्रिगुणको चिन्तन औपन्यासिक कथावस्तुको स्रोत बनेको छ । गुणको प्रभाव प्रगाढ रूपमा पर्दै गएपछि एउटै वस्तु पनि हरेक व्यक्तिलाई सुख, दुःख र मोहप्रद हुन्छ भन्ने विचार पूर्वकथामा दरबार, अनाथालय, आर्यघाट, आफ्नै निवास प्रिय/अप्रिय लागेबाट र परिवारका सदस्यको भूमिका फरकफरक अनुभव भएबाट अनि उत्सर्ग प्रेम उपन्यासमा राजसी (स्वार्थी) र तामसी (मूर्ख) प्रवृत्तिको उद्बोधनबाट प्रस्तुत भएको छ । प्राकृतिक गुणको प्रखर प्रभाव रहेका उल्लिखित दुईवटा उपन्यास मात्र हुन् ।

सिर्जनात्मकता प्रकृतिको मुख्य गुण हो । पूर्वकथामा नपुंसक श्रीमान्का आँखा छलेर पुत्र जन्माउनु, हाडनातामा सम्बन्ध गाँसेको देखिनु, सन्तानोत्पादनमा मर्दहरूको खासै रुचि नदेखिनु, उत्सर्ग प्रेममा निष्क्रिय नभई कर्मशील समाजसमेत बनाउन चाहेको देखिनु अनि पूर्णिमा उपन्यासमा आदर्शमय समाजको निर्माण गर्ने इच्छा पाइनु कर्मशीलता वा नवनिर्माणकै आकाङ्क्षा हो । यस्तो किसिमको चाहना मानिसको इन्द्रियबाट उत्पन्न हुन्छ त्यसकारण त्यसबाट सिर्जनात्मकता व्यक्त भएको छ । सिर्जना गर्नु, नयाँ बनाउनु, मिलन हुनु, विछोड हुनु, जन्मनु, मर्नु र राम्रो नराम्रो हुनु प्रकृति (शरीर) का विशेषता भएका हुनाले प्रकृतिको सिर्जनात्मकता देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तुमा अन्वेषण गर्न सकिने ठाउँ रहेको छ । श्रीमान्को आँखा छलेर वा हाकाहाकी शरीरसुखमा रमाउने र स्वतन्त्र निर्णय गरी सन्तान उत्पादन गर्ने कार्यका तुलनामा प्रकृतिको सिर्जनशीलता आवर्तन, उत्सर्ग प्रेम र 'पूर्णिमा उपन्यासमा नपाइएको हुनाले प्रकृतिको सिर्जनात्मकता द्योतन गर्ने कार्य गर्नुमा पूर्वकथा उपन्यास ज्यादा गर्बिलो बनेको छ ।

विनाशशील हुनु प्रकृतिको अर्को विशेषता हो । यस सिद्धान्तको प्रभाव पूर्वकथा उपन्यासको कथावस्तुमा आमाछोरा, बाबुछोरा र श्रीमान्श्रीमतीको वियोग, रोगको भय र मृत्युका माध्यबाट देखाइएको छ भने उत्सर्ग प्रेममा आधुनिक उन्नतिबाट प्राप्त वैभव शीघ्र नै विनाश भएका घटनाबाट चियाइएको छ । यस्तो विशेषता आवर्तन र पूर्णिमा उपन्यासमा नपाइने र पूर्वकथाले शरीर एवं त्यसको नातासँग सम्बन्धित समस्याको गहन तरिकाले उद्घाटन गरेको हुनाले उत्पत्तिमान् शरीर अनित्य छ भन्ने विचारको प्रस्तुतिका लागि पूर्वकथाको भूमिका अधिक मात्रामा रहेको छ । यसका अतिरिक्त दुविधा, भ्रम र विकल्प पूर्वकथा उपन्यासमा मात्र (पति चयन गर्नुपर्ने र पिताको परिचय प्राप्त गर्ने अवस्थामा) दृष्टिगत भएको छ । धर्म, अर्थ, काम मोक्ष चारै पुरुषार्थ सिद्धिका लागि शरीरको सुरक्षा पहिलो सर्त हो भन्ने विचारको आख्यानिकरण उत्सर्ग प्रेममा मात्र गरिएको छ । यस आधारमा उत्पत्तिमान् वस्तुको अनित्यता जोडदार रूपमा अनुशीलन गर्ने पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेम उपन्यास बढी ओजिला छन् ।

दुःखात्मकता साङ्ख्य दर्शनअनुसारको प्रकृतिको आधारभूत विशेषता हो । यस किसिमको विशेषता मानिसको जन्म, बृद्धि, रोग, मृत्यु जस्ता शारीरिक सम्बन्धसँग जोडिएको हुन्छ, जस्तैः आवर्तन उपन्यासमा दुःखको विषय मानसिक विक्षिप्तता, इष्टको अप्राप्ति र अनिष्टको प्राप्तिबाट निरूपित भएको छ भने पूर्वकथामा बनावटी नाता, युद्ध, महाराजको भय, रोग, भोक, वियोग र प्रताडनाबाट प्रकट भएको छ । त्यस्तै उत्सर्ग प्रेममा बन्दीगृह निवासीहरू भोकप्यासबाट, ग्रामीण वासिन्दाहरू सिपाहीको आतङ्कबाट र उद्योगबाट उत्पन्न भएको कृत्रिमताबाट आक्रान्त भएका छन् अनि पूर्णिमा उपन्यासमा पारिवारिक वियोगबाट दुःखी भएको देखाइएको छ । यस्ता प्रकारका दुःखको निरोध गर्ने सामान्य साधनहरू सामान्य किसिमका रहेका हुन्छन् तापनि प्रकृतिबाट उत्पन्न भएको शारीरिक दुःखको निवारण गर्नका लागि ज्ञान चाहिन्छ । मानिसका विक्षिप्तता, रोगादिको भय, भोकप्यासको डर र पारिवारिक वियोग शरीरसँगको नाता र तद्गत विशेषतासँग सम्बन्धित भएको हुनाले चारै उपन्यासले यस विषयलाई राम्रैसँग छामेका छन् ।

सदाचारमा रहनु, यम नियमको पालना गर्नु र प्रकृतिबाट अलग हुनका लागि आत्म/पुरुषको ध्यान गर्नु साङ्ख्यानुकूल नैतिकता हो । दुराचारी भएर अनुशासनको सीमा उल्लङ्घन नगरिएको आवर्तन, व्यभिचार गरिएको भए पनि त्यो सन्तानोत्पादनका लागि वरण गरिएको हो भन्ने पूर्वकथा, दुराचार छोडेर सदाचारीमा परिवर्तित भएको पाइने उत्सर्ग प्रेम र त्रुटिरहित आदर्श समाजको स्थापना गर्नका लागि क्रियाशील पूर्णिमा उपन्यासमा नैतिकता पाइएको छ । सुरुवाती अवस्थामा खराब किसिमको आचरणका भए पनि अन्तिम अवस्थामा प्रायश्चित्त गर्न उद्यत रहेको वा पश्चाताप गरिएको पाइने हुनाले देवकोटाका चारै उपन्यास मध्यमार्गी नैतिकताका जगमा टिकेका छन् । त्यस्तै प्रारब्धकर्म (अतिशीघ्र पुत्रलाभ हुनु, पूर्णिमाका पिताले अनेक वैदिक कृत्य गर्दा पनि पुत्रलाभ नहुनु, अनाथ बालकलाई पौत्रका रूपमा स्वीकार गर्नु पर्ने बाध्यता देखिनु अदृष्ट कर्मको फल हो) का छापहरू पनि उपन्यासमा भेटिएका छन् । यो अवस्था पूर्णिमा उपन्यासमा ज्यादा सघन रहेको छ भने उत्सर्ग प्रेममा पनि यसले राम्रै तरिकाले ठाउँ पाएको छ ।

त्यागको प्रखरतासमेत देवकोटाका उपन्यासमा पाइएको छ । कठिन चुनौतीहरूको सामना गरेर (चाकडी गरेर र ज्यान जोखिममा पारेर) आर्जन गरेको दौलत नासिँदा, अरूले हडप्न पुग्दा पनि निर्मोही देखिनु र स्वार्जित धन जसले जे जसरी उपभोग गरे पनि चित्त नदुखाउनु सानो त्याग होइन जुन पूर्वकथा र उत्सर्ग प्रेममा बढी सघन रूपमा पाइन्छ । यो पनि एक हिसाबले मेरो केही हैन, मेरो लानु केही छैन भन्ने उच्च नैतिक पक्षको आख्यानिकरण हो । यसरी मानिसका खराब प्रवृत्ति समाप्त हुँदै गएपछि अनुशासनको अभ्युदय भएको, मैत्री, करुणा, कल्याण र परोपकारी भावनाले सजाउन सकिने समाजको परिकल्पना गरिएको पाइएको हुनाले देवकोटाका चारवटा नै उपन्यास नैतिकताका जगमा उभिएका छन् भन्ने देखिन्छ ।

राजेश्वर देवकोटाका चारै उपन्यासमा देखिएका साङ्ख्य दर्शनसँग सम्बन्धित मान्यताका धरातलमा टेकेर विश्लेषण गरेपछि एककिसिमको निचोडमा पुगिएको छ । त्यो के भने देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शनका अवधारणाहरू पर्याप्त मात्रामा भेटिएका छन् । देवकोटाका चारै उपन्यासमा ज्ञान, निष्पृहता, निष्क्रियता, प्रकृतिको परिवर्तन, अनित्यता, नैतिकता र दुखात्मकता जस्ता मान्यता पाइएका छन् । यस्ता विशेषताको घनत्व क्रमशः पूर्वकथा, उत्सर्ग प्रेम, आवर्तन र पूर्णिमा उपन्यासमा पूर्वानुक्रममा बढी देखिएको छ । यी चारवटै कृतिले भौतिक ज्ञानको सीमालाई स्पष्टसँग खुलाएका छन् भने आध्यात्मिक ज्ञानको श्रेष्ठतामाथि पनि प्रकाश पारेका छन् ।

निष्कर्ष

आवर्तन उपन्यासमा साङ्ख्य दर्शनसँग सम्बन्धित आध्यात्मिक ज्ञान, प्रकृतिको मोह र परिवर्तन (क्षणिकता) ले पर्याप्त ठाउँ पाएको देखिन्छ भने पूर्वकथा उपन्यासमा सतही ज्ञानले परिवारको नाता पहिचान गर्न नसकेको र सन्तानराग एवं देहसुखका माध्यमबाट मोहको निरूपण गरी संसारका संलग्नताबाट वितरागी भएका विक्रम र बबरको उदात्त किसिमको ज्ञानपूर्ण अवस्था सघन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उत्सर्ग प्रेममा भने सम्पत्तिबाट प्राप्त हुने वैभवको क्षणिकता भीम पुरुषको पतनबाट मात्र चियाइएको छैन, अनुयायीको घेरा र पूर्वधारणाहरू समाप्त भएको अवस्थालाई ज्ञानको उच्चता हो भनिएको छ । पूर्णिमाले भने दृष्ट (प्रत्यक्ष) र अदृष्ट (प्रारब्ध कर्म) मा विश्वास व्यक्त गरी नैतिक आदर्शले सिङ्गारिएको समाजको परिकल्पना गरेको छ जुन साङ्ख्य दर्शनका यम र नियमसँग बढी सम्बन्धित रहेको छ । यसमा ईश्वर विषयक बहस र परोपकारी भावनाले पनि धेरै ठाउँ पाएका छन् । अतः प्रस्तुत अध्ययनबाट देवकोटाका उपन्यासको कथावस्तुमा साङ्ख्य दर्शनको अभिव्यञ्जना मापन गर्दा पूर्वकथा, उत्सर्ग प्रेम, आवर्तन र पूर्णिमाको क्रमशः प्राथमिक रूपमा बढी गुरुत्व

डा. टीकाराम आचार्य 'आरुणि'

रहेको छ भन्ने समग्र निचोड प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- आचार्य, टीकाराम (२०७६), राजेश्वर देवकोटाका उपन्यासमा साङ्ख्य दर्शन, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, काठमाडौँ : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र ।
- ईश्वरकृष्ण (सन् १९०५), सांख्यकारिका, (सम्पा.) जगन्नाथ शास्त्री, वाराणसी: मेबज्जबी दास एण्ड कम्पनी ।
- देवकोटा, राजेश्वर (२०४१), आवर्तन, पहिलो संस्क. ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- देवकोटा, राजेश्वर (२०४३), पूर्वकथा, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- देवकोटा, राजेश्वर (२०४४), उत्सर्ग प्रेम, काठमाडौँ: जनकलाल शर्मा ।
- देवकोटा, राजेश्वर (२०५४), पूर्णिमा, ललितपुर: साभा प्रकाशन. ।
- शास्त्री, उदयवीर (सन् २०१४), (सम्पा.) साङ्ख्यसूत्रम्, दिल्ली: विजय कुमार गोविन्दराम हासानन्द ।